

NOVEJŠE ARHEOLOŠKE RAZISKAVE CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM IN KASNOANTIČNIH UTRDB V SLOVENIJI

PETER PETRU

Narodni muzej, Ljubljana

Dosedanja predavanja prvega srečanja jugoslovansko-italijanskih proučevalcev kasne antike in zgodnjega srednjega veka na področju zgornjega Jadrana, so osvetlila mnoge spomenike cesarskega blišča in visoke duhovne kulture poznorimskega sveta, tako v Raveni, Konkordiji, Ogleju, Gradežu, Trstu in Poreču. Vzporedno s temi velikega občudovanja vrednih spomenikov, ostajajo *Claustra Alpium Iuliarum* v senci. Vendar dokazujejo prav te zidane zapore od kvarnerskega zaliva do Koroške človeško stisko kasnorimske družbe. *Claustra Alpium Iuliarum* spričujejo namreč drugačen položaj takratne družbe, kot pa visokovredni dosežki arhitekture in likovne umetnosti. Zapore nam nazorno govorijo o bitju in nehanju in o mogočnih prizadevanjih ohraniti rimski svet, ureditev in kulturo.

Medtem ko varujejo hadrijansko obzidje,¹ germansko-retijski limes,² trdnjave in kasteli v Djerdapu³ ali obzidja in utrdb v Karpatih⁴ le obrobne po-

¹ Referat prebran v Poreču na srečanju jugoslovansko-italijanskih arheologov. E. Birley, *Research on Hadrian's Wall* (Durham 1961). E. Birley, *Roman Britain and the Roman Army* (Kendal 1953). J. Collingwood Bruce (By Sir Ian Richmond), *Handbook to the Roman Wall* (Newcastle upon Tyne 1966). V. E. Nash-Williams (by M. G. Jarrett), *The Roman Frontier in Wales* (Cardiff 1969). A. S. Robertson, *The Antonine Wall* (Glasgow 1968).

² H. Schönberger, *The Roman Frontier in Germany*, *Journal of Rom. Stud.* 59 (1969) 144. W. Schleiermacher, *Der römische Limes in Deutschland* (Der Limesführer, Berlin 1961). J. Garbsch, *Der spätrömische Donau — Iller — Rhein — Limes* (Aalen 1970). H. v. Petrikovits, *Fortification in the North-Western Roman Empire*, *Journal of Rom. Stud.* 61 (1971) 178 ss.

³ *Stare kulture u Djerdapu* (Beograd 1969).

⁴ V zborniku za C. Daicoviciu, *Dacia* (Cluj 1972). Isti, Micia, o. c. 176. Isti, Fossatum — sat, o. c. 586. St. Ferenczi, *Observati cu privire la sistemul si caracterul asa — zisulni »Limes Dacicus«*, *Acta musei Napocensis* 5 (1968) 75. Isti, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Mesesgebirges*, *Dacia* 11 (1967) 143. Isti, *Über die Verteidigung der Nordgrenze der Provinz Dazien* (Satu Mare 1969). Isti, *Citeva precizari in legatura cu notineea de Limes Dacicus*, *Apulum* 9 (1971) 599. E. Condurachi, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia minor*, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Beihefte der Bonner Jahrbücher 19 (1967) 162. Gl. še S. Soproni, *Limes Sarmatiae*, A. Mora F. *Muzeum Evkönyve* 2 (1969) 117.

krajine imperija, pa ščitijo *Claustra Alpium Iuliarum* matično deželo te svetovne države.⁵ Rimske zapore v Sloveniji so imele torej neko posebno in glede na možnosti zelo nehvaležno nalogo: zadržati vdor množično preseljujočih se ljudstev v Italijo.

Claustra Alpium Iuliarum so tudi eden izmed redkih antičnih spomenikov Slovenije, čigar shematična risba se je ohranila v *Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus occidentis*. To upodobitev Julijskih alp s strmimi pobočji nazorno dopolnjuje podatek v jeruzalemskem itinerarju,⁶ kjer je za imenom *Castra* — Ajdovščina — dostavljen stavek: *inde surgunt Alpes Iuliae*. S to ugotovitvijo je podana tudi obrambno-strateška opredelitev pokrajine. S temi naravnimi ovirami je bil postavljen tudi temelj in osnova za obrambo Italije na njenih vzhodnih dostopih. Spričo tega se nam zdi razumljiva odločitev načrtovalca, da je postavil te zapore na grebene in na najvišjih točkah prelazov.

Risba pa nam daje tudi pravilni napotek za samo raziskovanje zapor. Prvo, na kar nas poleg tega opozarja, je, da sta ob cesti proti Ogleju kar dva zaporna sistema; drugič je iz upodobitve razvidno, da so *claustra* obzidje okrepljeno s stolpi.

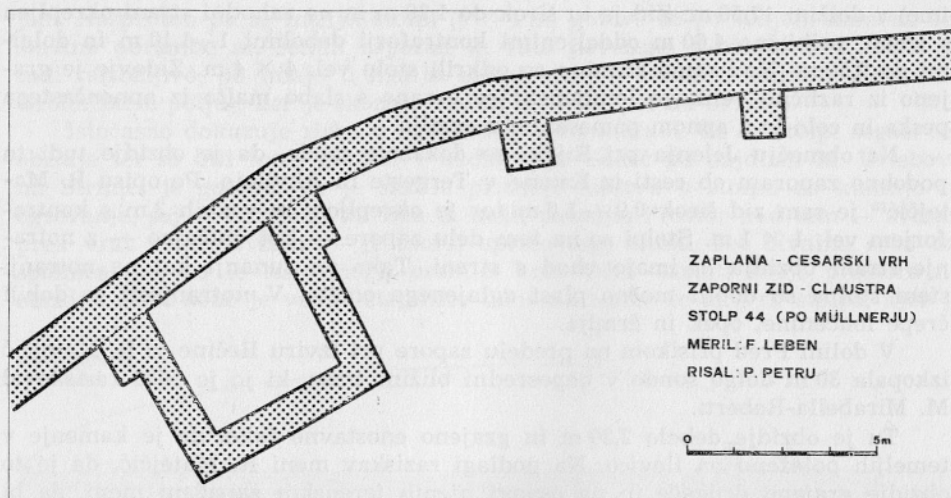
V resnici je zapore zasnovana kot povprečno 1—1,10 m debel zid. To so potrdila tudi izkopavanja na Rijeki, v Jelenju, Prezidu, Rakitni, Verdu, Zaplani in ob kastelih na Martinj vrhu ter Lanišču pri Rogatcu. Tu smo namreč opravili načrtna izkopavanja, da bi razjasnili topografsko-gradbene podrobnosti in osvetlili izgled ter prilagajanje zapore danim terenskim pogojem. Kot rečeno, je bilo zaporno obzidje debelo ok. 1,10 m. Na notranji strani je bilo dodatno okrepljeno s ponavljajočimi se kontrafornimi zidovi. Ti kontraforji so 3,60 do 4,80 m oddaljeni, s čimer so tudi enako veliki stolpi, ki so razvrščeni na razdaljah 110—150 korakov, vključeni v tak razpored opornih zidov. Ker so ti kontraforji tudi v vogalih stolpov ob obzidju, je zelo verjetna razlaga, da so služili kot podstavek lesenemu dostopu in kot oder, na katerem so stali vojaki.

Na izpostavljenih položajih so zgradili ob manjših še večje opazovalne stolpe. Ključna mesta — tako *Nauportus*, *ad pirum*, *Castra* — pa so izgradili v utrdbe. Dokaz in potrditev nekdanjega izgleda samih zapor smo dobili na več mestih, najbolj na že naštetih. Raziskovanje največjega odseka je opravila M. Urleb na Cesarskem vrhu pri Vrhniki. Tu je pri odcepu ceste na Strmico izkopala obzidje med stolpom 44 in 45 po Müllnerju.⁷ Odkrivanje obzidja so pričeli pri železniški progi Ljubljana—Postojna, kjer se je pokazalo, da je sam zid širok 1,05 m in na notranji strani okrepljen s ponavljajočimi se kontraforji (sl. 1). Enake rezultate je dala sonda na istem obzidju pri zaselku Zaplana. Tu je zid ohranjen do višine 1,2 m, njegova povprečna debelina pa je tudi tu 1,05 m. Kontraforji so tu 3,48 m vsaksebi in so 0,92 m široki ter 1 m dolgi. Na tem odseku je tudi stolp 52 vgrajen med dva kontraforja. Stolp meri 5 × 5 m. Grajen je kot sama zapore iz lepo oblikovanih lomljencev dolomitizirane apnenca ter vezan z apneno malto. Obzidje je temeljilo bodisi na živi skali ali na sivo-rumeni ilovici. Le pri južnem zidu stolpa 52 je za vezivo upo-

⁵ *Claustra Alpium Iuliarum* I, Fontes (Katalogi in monografije 5, 1971).

⁶ 560, 2 — ed. Cuntz

⁷ A. Müllner, Der römische Limes in den italischen Grenzgebirgen, *Argo* 8 (1900) 200 in 9 (1901) 11.



Sl. 1. Vrhniška zapora (Zaplana — Cesarski vrh), tloris obzidja in stolpa

Fig. 1. Le chiuse di Vrhnika [*Nauportus*] (Zaplana — Cesarski vrh): pianta delle mura e della torre

rabljena ilovka. Notranjost stolpa je bila izpolnjena z ruševinami; dno je bilo ravno in sestavljeno iz raščenih skal in sphane ilovice. Na tleh so tudi dobili poleg neizrazitih kosov lončenine še bronast novc Valentinijana I. ali Valensa verjetno kovan l. 373.

Od stolpa 51 smo prekopali samo zahodno polovico, ker je uničena stratigrafija v notranjosti dokazovala, da je bil stolp že preiskan.

Do skoraj istih rezultatov je prišel 1970 D. Vuga, ki je raziskal obzidje nad Vrhniko na desnem pobočju nad Dolinsko potjo med Müllnerjevima stolpoma 33 in 34.⁸ V dveh sondah, ki jih je izkopal, je ugotovil, da je zid zgrajen na sterilni plasti ilovice, ki prekriva živo skalo. Tudi tu je bil teren sprva izravnán, na to prelita prva plast malte in šele v to položena prva vrsta kamnja temeljev. Tudi apnenó vezivo je bilo slabo, podobno kot v Zaplani. Drugače so kamni lepo zloženi tako, da je na zunanji strani vrsta večjih lomljencev, vmesni prostor pa je bil zapolnjen z manjšimi kamni. Razloček proti istemu obzidju na Zaplani pa ugotavlja Vuga v sami obliki zidu. Tu ne srečujemo kontraforjev, marveč je ob zidu enotno in neprekinjeno podnožje široko 0,40 m. Tako je tu obzidje v temelju debelo 1,55 m in se stanjša v zgornjem delu na 1,05 m. Še neka posebnost je bila ugotovljena na odseku zapore v Dolinski poti: imela je tudi na prednji strani za 9 cm razširjen temelj.

Iz omenbe v *Varstvu spomenikov*⁹ povzemamo tudi opis zapore pri Rakitni. Prof. J. Klemenc piše, da so odkopali predel obzidja Vrh Prezida (ljudsko

⁸ M. Urleb, Strmica nad Vrhniko, *Varstvo spomenikov* 9 (1962-64) 189 in *Arh. pregled* (1962) 223. D. Vuga, Dolin-

ska pot pri Vrhniku, *Varstvo spomenikov* 15 (1972) 148.

⁹ J. Klemenc, Rakitna, *Varstvo spomenikov* 9 (1962-64) 152.

ime) v dolžini 17,50 m. Zid je tu širok do 1,20 m in na zahodni strani okrepljen s tremi, približno 4,60 m oddaljenimi kontraforji debelimi 1—1,10 m in dolgi do 2,50 m. Nad samo strmino so odkrili stolp vel. 4×4 m. Zidovje je grajeno iz različno velikega lomljenca ter vezano s slabo malto iz apnenčastega peska in celo le z apnom pomešanim z zemljo.

Na območju Jelenja pri Rijeki so dokazale sonde, da je obzidje tudi tu podobno zaporam ob cesti iz Emone v Tergeste in Akvilejo. Po opisu R. Matejčić¹⁰ je sam zid širok 0,9—1,0 m ter je okrepljen na vsakih 3 m s kontraforjem vel. 1×1 m. Stolpi so na tem delu zapore — kot običajno — z notranje strani obzidja in imajo vhod s strani. Tako na zunanji kot na notranji steni stolpa so dobili močno plast zglaženega ometa. V notranjosti so dobili črepe lončenine, opek in žrmlje.

V dolini Pred prisikom na predelu zapore pri Izviru Rečine je R. Matejčić izkopala 30 m dolgo sondo v neposredni bližini trase, ki jo je 1938 raziskoval M. Mirabella-Roberti.

Tu je obzidje debelo 2,20 m in grajeno enostavno tako, da je kamenje v temeljih položeno na ilovico. Na podlagi raziskav meni R. Matejčić, da je to obzidje grajeno drugače in na osnovi njenih terenskih zapažanj meni, da bi ta zid mogel biti del taborskega obzidja.

Za izgled obzidja so zelo pomembne ugotovitve nad reškim pristaniščem. Pri Sv. Katarini je na 2,5 m visokem obzidju vidno, kako se stopničasto zoži v prsobran. Tu je to bilo verjetno možno, ker je debelina podnožja zidu 1,56 do 1,68 m in je ta odsek zapore po tem soroden onemu v Dolinski poti nad Vrhniko.

V Rotni vasi (Rattendorf) v Ziljski dolini so dobili 1,5 km dolgo in 1,20 m debelo zaporno zidovje, ki je po teh merah debelejšje od običajnih. Tolikšno debelino je imel le še zid v dolini Kobiljnega Curka pod Dednikom pri Robu.¹¹

Sicer smo od obzidja dobili le krajše odseke ob izkopavanjih večjih oglednih in varovalnih stolpov na Gradišču pri Martinj vrhu, Lanišču in na Hrušici. Povsod je zid 1,0—1,10 m širok. Kar velja omeniti, je, da v teh sektorjih nismo dobili kontraforjev; to kaže na neke posebnosti v gradbeni in fortifikacijski zasnovi. Očitno je namreč igrala tu vlogo tudi moč rimskega strelnega orožja (sl. 2). Sodeč po izračunih na trdnjavah v Angliji, je bil smrtni zadetek sulice oz. kopja okoli 25 m (berma in dno prvega obrambnega jarka, kakor ga vidi in obvlada vojak s 7—8 m visokega obzidja oz. sredina med dvema stolpoma), medtem ko je lokostrelec povečal branjeni prostor na 100 m pred obzidjem s tem, da je najbolj branil s smrtnimi zadetki območje 60 m; s katapulti in drugimi podobnimi napravami pa so uspešno branili prostor 240 do 350 m pred obzidjem. Dejansko so to na Lanišču potrdili, saj je stolp oddaljen od rimske ceste 30—35 m. Zato verjetno v tem uspešno branjenem prostoru ni bil potreben mostovž — naslonjen na kontraforje, — ki bi omogočal nasprotniku — v kolikor bi ga zavzel — celo zelo lahek dostop v ključne objekte obrambe.

Menim, da nam to razmišljanje nakazuje tudi drug sklep: večji stolpi so samostojne utrdbene točke, ki niso povezane preko mostovža z zapornim obzid-

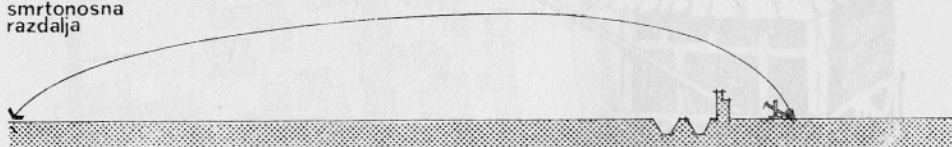
¹⁰ R. Matejčić, Sedam godina rada u istraživanju Liburniskog Limesa, *Osječki zbornik* 12 (1969) 24.

¹¹ *Claustra Alpium Iuliarum* I, Fontes (Katalogi in monografije 5, 1971) 90 in 68.

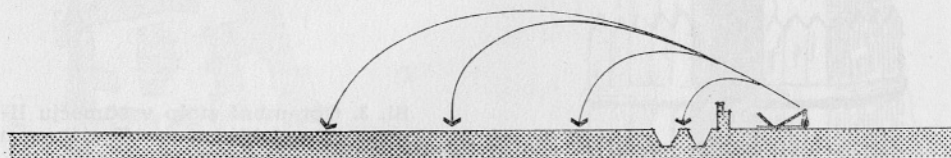
jem. Nasprotno pa so manjši stolpi (4×4 m) gotovo že po svojem namenu sestavina obrambe na samih zaporah in zato povezane z mostovžem. Tako je tudi razložljivo, da imajo ti manjši stolpi vrata s strani (lokaliteta Rebar na Grobniškem polju), ker je skozi njega vodila branilce pot na obzidje.

Istočasno dokazuje risba v delu *Notitia dignitatum*, da so stolpi segali čez obzidje ter so bili torej grajeni v nadstropja. Sodeč po najdbah M. Urlebove na Strmici je gotovo, da je služilo pritličje mostvu v stolpu za kuhinjo in ogrevanje, saj so dobili tu kurišča in našli posodje. Prostor nad tem — zvezan prek vrat z mostovžem — je moral spričo tega rabiti kot bivalna soba oz. spalnica, ker so le tako mogli branilci brez težav zasesti svoje prostore na obzidju. Iz te sobe je vodilo stopnišče odnosno lestev še na vrh stolpa, kjer je

smrtonosna
razdalja



1. KATAPULT (75-750 qr.) 100-270 m



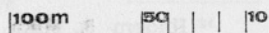
2. ONAGRA 150-200 m OZ. OB OBZIDJU



3. LOK-PUŠČICA (50 qr.) 80-100 m



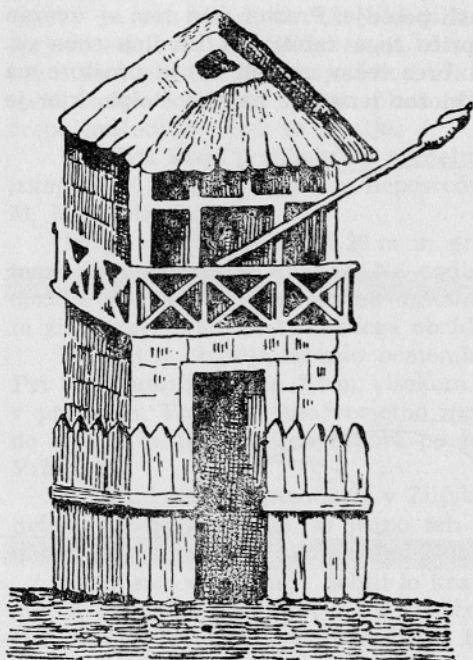
4. SULICE-KOPJA 25 m



Sl. 2. Domet posameznih vrst antičnega orožja

Fig. 2. Gittata delle singole armi dell' Evo Antico

stal stražar ali opazovalec. Obstoj tega nadstropja, ki je imel opazovalno režo verjetno tik pod streho, vsiljuje že dejstvo, da bi v nižje ležečih predelih — dolinah in tokavah — s stolpa drugače ne imeli razgleda. Dejansko se je ta domneva potrdila tudi na Cesarskem vrhu in Zaplani, kjer je bilo ognjišče na raščeni zemlji in je moral biti tako prizemni prostor brez vrat in se je vanj moralo stopati po stopnicah. Pri predpostavljeni višini 2,5 m kletnega



Sl. 3. Obrambni stolp v območju li-mesa, upodobljen na Trajanovem stebru

Fig. 3. Torre difensiva della zona del limes

prostora, in 4,5 m visokem obzidju tudi naslednje nadstropje ni moglo služiti za opazovanje in stražo. To vlogo je moglo celovito opravljati le nadstropje nad obzidjem. Spričo tega utemeljeno predpostavljamo vsaj trietažne stolpe na zaporih. Po risbi zapor¹² pa vidimo na nedokončanem stolpu v prvem obzidju levo, da so stolpi imeli štiri etaže. To bi se ujemalo tudi z znanimi upodobitvami na Trajanovem (sl. 3) in Mark Avrelovem stebru v Rimu ter s popularno rekonstrukcijo stolpa iz Odenwalda.¹³

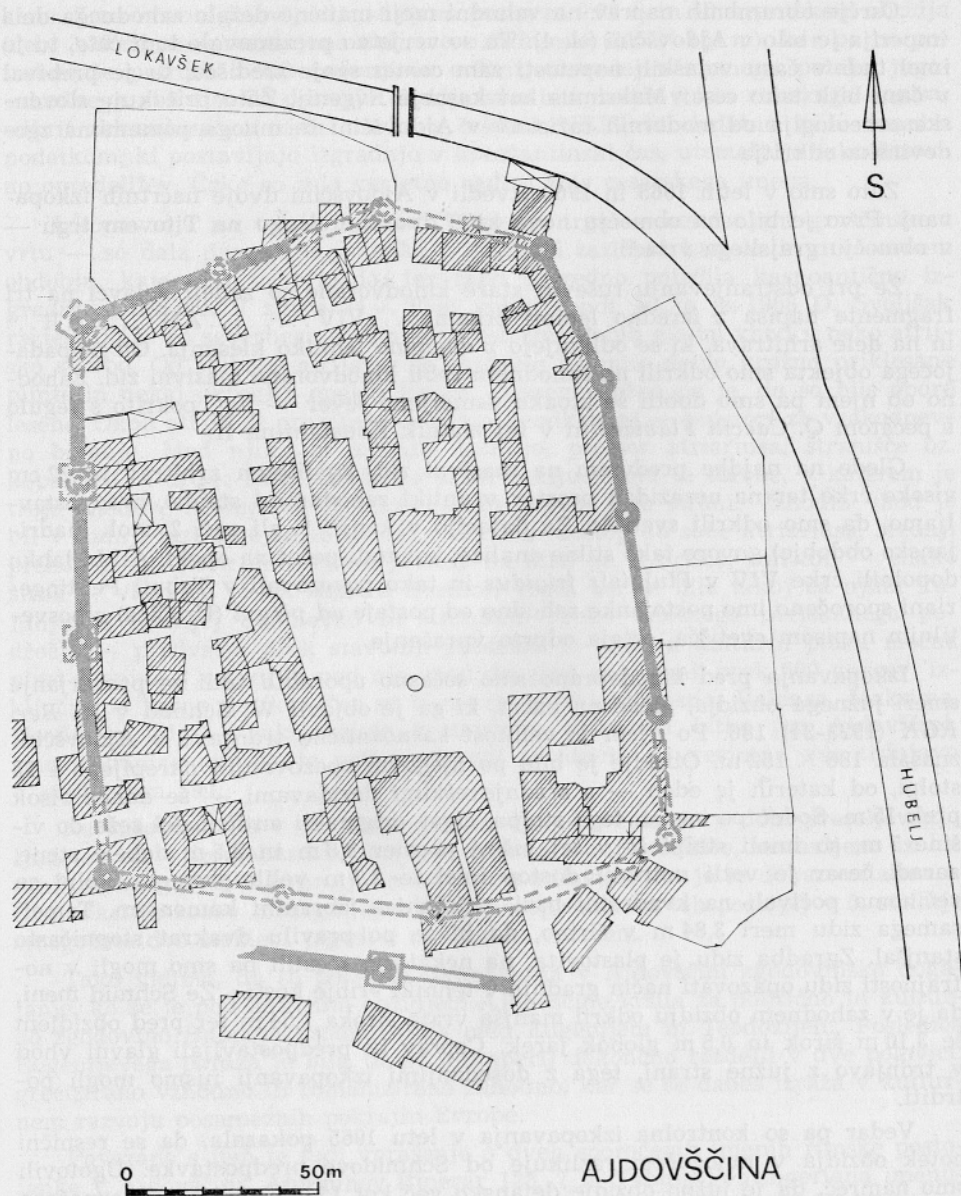
Pri Müllnerjevem stolpu 44 na vrhniški zapor bi ob taki razporeditvi in tlorisu posameznih prostorov (4 × 4,5 m) mogli predpostavljati, da je v času, ko je bila zapora branjena, bivala v stolpu ena desetina. Ker je vseh stolpov na prek 10 km dolgi zapor nad Vrhniko 52,¹⁴ bi v običajnih razmerah znašala moč stalne posadke 500 mož (*cohors quingenaria*).

¹² Ibidem 5, slika po izvodu shranjenem v Bodleian Library (Ms. Canon. misc. 378).

¹³ *Germania Romana* I (1924) T. XI: 3.

¹⁴ A. Müllner, *Der römische Li-*

mes in den italischen Grenzgebirgen, Argo 8 (1900) 200 ss in 220 ss in 9 (1901) 11 ss in 29 ss; ta Müllnerjev članek je izšel v prevodu tudi v *Archeog. Triestino* 24 (1902) 151 ss.



Sl. 4. Ajdovščina. Tloris rimske trdnjave
Fig. 4. Ajdovščina. Pianta della fortezza romana

Osrčje obrambnih naprav na vzhodni meji matične dežele zahodnega dela imperija je bilo v Ajdovščini (sl. 4). Tu so verjetno prezimovale tudi čete, tu je imel tudi v času vojaških napetosti sam *comes* svoje središče, tu je prebival v času bitk tako cesar Maksimus kot kasneje Evgenij. Zato pričakuje slovenska arheologija od modernih raziskav v Ajdovščini še mnoga pomembna zgodovinska odkritja.

Zato smo v letih 1965 in 1968 izvedli v Ajdovščini dvojne načrtnih izkopavanj. Prvo je bilo na območju nove kino dvorane, drugo na Titovem trgu — v območju grajskega vrta.¹⁵

Že pri odstranjevanju ruševin stare kinodvorane so zadeli delavci na tri fragmente napisa z izredno lepimi črkami ... VIV..., ... AM..., ... R... in na dele arhitrava, ki se odlikujejo z dognano tehniko klesanja. Od pripadajočega objekta smo odkrili na zahodnem robu kinodvorane masivni zid. Zahodno ob njem pa smo dobili še kloako usmerjeno sever — jug, pokrito s tegulo s pečatom *Q. Caecili Flaviani* in v tej zlatnik Konstantina II.

Glede na najdbe predvsem na masivni zid, kvaliteten arhitrav in 22 cm visoke črke ter na nezazidan prostor v antiki zahodno od stavbe, predpostavljamo, da smo odkrili svetišče. Za datacijo v konec 1. ali zač. 2. stol. (hadrijansko obdobje) govore tako stilne analize, kot tudi pečat na opeki. Ali bi lahko dopolnili črke VIV v *Flu]viu[s frigidus* in tako povezovali v Tabuli Peutingeriani sporočeno ime postojanke zahodno od postaje *ad pirum* (Hrušica) s posvetilnim napisom svetišča, ostaja odprto vprašanje.

Izkopavanja pred kinodvorano smo sočasno uporabili tudi za preverjanje smeri južnega obzidja, glede na načrt, ki ga je objavil W. Schmid v 15. Ber. RGK (1923-24) 186. Po njem je velikost kasnoantične trdnjave v Ajdovščini znašala 186 × 152 m. Obzidje je bilo po njegovih opazovanjih okrepljeno s 13 stolpi, od katerih je eden — s srednjeveškimi dozidavami — še danes visok prek 15 m. Sodeč po merah tega stolpa, čigar originalni antični del seže do višine 7 m, so imeli stolpi še v tej višini premer 8,8 m in 3,5 m debele stene, zaradi česar je votli notranji dostop imel le 2,7 m velik premer. Stolpi so večinoma počivali na kvadratni bazi, obloženi z izbranim kamenjem. Temelj samega zidu meri 3,84 m v širino, da bi se po pravilu dvakrat stopničasto stanjšal. Zgradba zidu je plastovita, na nekaterih mestih pa smo mogli v notrajnosti zidu opazovati način gradnje v tehniki »ribje kosti«. Že Schmid meni, da je v zahodnem obzidju odkril manjša vrata široka 1,54 m ter pred obzidjem še 3,10 m širok in 0,5 m globok jarek. Čeprav bi predpostavljali glavni vhod v trdnjavo z južne strani, tega z dosedanjimi izkopavanji nismo mogli potrditi.

Vedar pa so kontrolna izkopavanja v letu 1965 pokazala, da se resnični potek obzidja v mnogočem razlikuje od Schmidove predpostavke. Ugotovili smo namreč, da je južno obzidje dejansko več kot 15 m južneje od naznačene smeri. K temu smo ugotovili, da je smer obzidja ravna in ne kot je domneval Schmid zaobljena. To je razvidno tudi iz načrta na sl. 4, kjer smo ugotovljen potek obzidja označili s črno barvo, Schmidov domnevni potek obzidja pa črt-

¹⁵ P. Petru, Obnovljena antika v Ajdovščini, *Varstvo spomenikov* 10 (1965)

131 ss. D. Svoljšak, Ajdovščina, *Varstvo spomenikov* 13-14 (1968-69) 155 in 185 ss.

kano. Z na novo ugotovljenim stolpom premera 9,60 m in 40 m potekom obzidja (deb. 3,20 m) so spremenjene tudi mere trdnjave (215 × 154 m), kar pa bo potrebno še potrditi z izkopavanji in odkritjem sedaj neznanega poteka jugo-vzhodnega obzidja. Za datacijo obzidja zna biti zanimiv kcs rimskega napisa, odkrit sekundarno v zidu stavbe s črkami NIUS, ki dodatno k že znanim podatkom, ki postavljajo izgradnjo v konstantinski čas, utemeljuje tako časovno opredelitev. Črke so zelo verjetno zadnji zlog cesarskega imena.

Izkopavanje na vzhodni strani Titovega trga — nekdanjem graščinskem vrtu — so dala dragocene podatke o notranji zazidavi kastela in o časovnem obdobju, kateremu ta pripada, ter tako posredno potrdila kasnoantično izgradnjo trdnjave. V sprva 24 × 20 m veliki sondi, ki jo je 1966 D. Svoljšak raztegnil vse do severnega trakta graščine, smo dobili glavni vhod v neko atrijsko stavbo. Od stebrov atrija so se ohranile kamnite delno krožno priklesane plinte in nekaj okroglih opek z žigom. Povsem možno pa je, da so bile opore lesene. Okoli atrija se grupirajo — delno neodkopani — prostori za vsakodnevno bivanje. Med njimi bi omenili kuhinjo, prostor atriariousa, stranišče oz. kopalnico in druge sobe. Glede na južni zaključni zid te stavbe, v katerem je troje vhodov, vidimo, da je bilo pročelje stavbe s te strani. Vzhodni vhod je bil v zadnji fazi omejen le na ozka vrata in dostop do sobe atriariousa, srednji prehod je bil širok in verjetni pristop na atrij oz. dvorišče; zahodni — enako širok — vhod pa je bil zaprt z lesenimi vrati, ker je bila takoj za njimi kuhinja in ob njej domnevno še stranišče. Preko celotnega preiskanega področja — predvsem prek stavbnih predelov je bila na kulturni plasti močna plast žganine a v njej in pod njo, med drugimi najdbami, prek 500 novcev, izključno iz kasne antike. Ker se ti novci — Valentinijana, Valensa, Maksima, Teodozija itd. — zaključujejo z usodnim datumom bitke pri Ajdovščini, smemo domnevati, da je požar upepelil to stavbo in verjetno vso trdnjavo 5. septembra 394.

Na ruševinah je v preiskanem območju bilo kasneje v dobi preseljevanja ljudstev oz. v langobardski fazi postavljeno manjše selišče, sestavljeno iz lesenih stavb grajenih iz protja in ometanih z ilovico, kot je to dokazovala množica odkritih kosov hišnega lepa. Časovno opredelitev teh poslopij v 5. stoletje omogočata dve stekleni jagodi z mrežastim vzorcem.

Tako vidimo, da so potrdila izkopavanja v Ajdovščini zgodovinsko dogajanje, ko se je pod antičnim obzidjem Ajdovščine vršila za politično in kulturno zgodovino Balkana usodna bitka med Eugenijem in Teodozijem. Posledica Eugenijevega poraza je bila, da se je imperij dokončno razdelil v dve polovici: grecizirano vzhodno in romanizirano zahodno, kar se še danes izraža v kulturnem razvoju posameznih pokrajin Evrope.

Povezano s tem je tudi vprašanje o dveh sporočenih imenih rimske postojanke v Ajdovščini. Antoninov itinerar 128, 7 in Tabula Peutingeriana imenujejo postojanko zahodno od postaje *ad pirum* kot *mansio fluvio frigido*, jeruzalemski itinerar 560, 2 pa omenja za omembo *mutatio Castra* še opredelitev *inde surgunt Alpes Iuliae*. S tem nam daje antični vir pravilno napotilo za lokacijo postojanke *Castra* na zahodnem vznožju Julijskih Alp. Tako prihaja za *mutatio Castra* v poštev samo današnja Ajdovščina. Nadaljnji tekst v jeruzalemskem itinerarju potrjuje naše izvajanje s tem, da postavlja postajo *ad*

pirum na *summas alpes*. Tako odpade O. Cuntzova¹⁶ duhovita interpretacija, da bi postavil postojanko *Castra* na Hrušico. Za nas je to vprašanje zanimivo tudi zategadelj, ker nam omenjena risba v *Notitia dignitatum* slikovito in nazorno, čeprav močno shematizirano, predstavlja poleg utrdb na vrhovih gora še trdnjavo v podnožju strmih sten. Prav zaradi te lege ne more biti dvoma, da je predstavljena trdnjava *Castra*.

Drugo ime — *mansio fluvio frigido* — je iz zgodnje antike in vezano, kakor domnevamo,¹⁷ na ostanke v območju železniške postaje.

Ta zgodnjeantična postojanka je torej zgrajena ob itinerarski cesti in to na njenem važnem vozlišču. Cesto, ki je dajala temu zaselku skozi tri stoletja ekonomske pogoje življenja, sta zgradila kot sledi iz Rufija Festa: *sub Iulio et Octaviano Caesaribus per Alpes Iulias iter factum est*. Tako je torej ta cesta, v katere obrambo so prvenstveno zgradili kasnoantične zapore, v območju Ajdovščine sprožila v začetku 4. stoletja postavitev trdnjave na naravno dosti bolj zavarovanem sotočju Lokavška in Hublja.

V obrambo te zgodnjecesarke ceste so zgradili tudi trdnjavo na Hrušici, na najvišjem prelazu iz Panonije oz. Balkana v Italijo.

Sama trdnjava nepravilne podolgovate oblike je velika 250×80 m in predeljena s prečnim 2,70 m debelim zidom v spodnjo in gornjo trdnjavo. Iz jugovzhodnega vogala držita dva kraka zapornega zidu, iz severovzhodnega pa eden. Z izkopavanji pod ruševinami cerkve sv. Jere nam je uspelo odkriti južni stolp ob vhodnih vratih in njemu nasprotni na severni strani, ki pa je bil žal uničen do slabo ohranjene sredice (*opus incertum*). Južni stolp je imel koničast tloris, kakor ga poznamo iz galijensko-avrelijanskih trdnjav ob Donavi.¹⁸ Dobili pa smo tudi ležišče tečaja vrat in v skalo vsekane rob — dolg najmanj 1,80 m — za ležišče vrat. Tako so dala izkopavanja tudi v tem pogledu nove podatke. Predvsem pa je presenetila avgustejsko-tiberijanska plast, v kateri smo dobili poleg grobe prostoročno izdelane keramike tudi fibulo na tečaj. Razumljivo, da so prevladovali plasti iz 4. stoletja, kakor so to nakazovala že prejšnja izkopavanja. Vendar pa je v južnem predelu trdnjave stalo verjetno le leseno naselje, saj razen manjših kosov estriha in zidanih kurišč nismo dobili drugih sledov ter drobce z apneno malto grajenih temeljev.

65 m dolgo prečno obzidje trdnjave ima na vzhodu 3,30 m širok prehod varovan z dvema pravokotnima manjšima stolpoma; v sredini je polkrožni stolp, na zahodu pa je na spoju obeh trdnjavskih polovic očitno zelo velik okrogel stolp. V zgornji trdnjavi je na samem vrhu kvadraten masiven stolp. Pri izkopavanjih na terasah zgornje trdnjave nismo mogli ugotoviti večje poseljenosti. Le na dveh mestih smo dobili sledove ognjišča in ob severnem zidu tanjšo

¹⁶ Die römische Strasse Aquileia-Emona, ihre Stationen und Befestigungen, *Jahresh. d. Österr. Arch. Inst.* 5 (1902) Beibl. 139.

¹⁷ P. Petru, Najnovija istraživanja klauzura Julijskih Alpa, *Osječki zbornik* 12 (1969) 5 ss.

¹⁸ T. Ivanov, Ausgrabungen im Kastell Iatrus, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* (Köln 1967) 152. E. Condurachi,

Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia minor, ibidem 162. V. Kondić in E. Čerškov, Hajdučka vodenica v: *Stare kulture u Đerdapu* (Beograd 1969) 125. Glej sorodne mnogostranične stolpe ob vhodnih vratih (iz obdobja Magna Maksima) v Cardiffu pri: M. G. Jarett, *The Roman Frontier in Wales* (Cardiff 1969) 21.

kulturno plast. Tako so pokazala ta izkopavanja, da je bil poseljen le južni del trdnjave, medtem ko je gornji služil za pribežališče.

Tako so izkopavanja na Hrušici potrdila velik pomen te trdnjave, zgrajene na najvišjem prelazu (867 m) prek Trnovskega gozda. V strateških zasnovah gre postojanki *ad pirum* vloga zadnjega branika dostopov v Italijo.

Kot druga obrambna črta sta bila zasnovana ogledna in večja stražna stolpa pri Martinj vrhu in na Lanišču. Za stolp na Lanišču je gotovo, da stoji v sredini med vrhniško zaporo in zaporo s trdnjavo Hrušica. Prav dejstvo, da imata utrdbi na Lanišču in Gradišču nad vasjo Martinj vrh enaki nalogi opazovališče kaže, da moramo iskati naprej proti Vrhniki križišče, od katerega se odcepi na jug skozi prelaz Okra¹⁹ cesta na *Tergeste* (Trst) in prek sedla *ad pirum* v antičnih *Alpes Iuliae* cesta k mestu *Aquileia* (Oglej). Tako bi bilo tudi razloženo, zakaj se cesta med Emono in morjem imenuje *via Gemina*. Obe odkopani trdnjavi pa sta imeli nalogo, da tik za vrhniško zaporo ustvarita nov branik in pripeljeta sovražnika v središče branjenega prostora in ga z morebitnimi stranskimi napadi oslabita in prisilita k umiku. Žal je danes o takih strateških vidikih še težko govoriti, ko pa nam med drugim niso poznane stranske ceste in pota, ki omogočajo manever, ne točna lega ostalih postojank in utrd (npr. vprašanje o legi postaje *Longaticum*).

Izkopavanje večjega stražnega stolpa na Lanišču je bila prva akcija v načrtnem arheološkem raziskovanju posameznih postojank zapornega sistema. Tukajšnja trdnjava je vgrajena v samo zaporo, ki prihaja s pobočij Srnjaka in se nadaljuje (ob rimski cesti) na severovzhodna pobočja Orlovega griča. Po podatkih Puschija²⁰ naj bi bil vzhodni začetek zapore že pri ponoru reke Unica, nakar naj bi se prek Grčarevskega vrha vzbela na Srnjak. Tako bi znašala celotna dolžina jugovzhodnega kraka 7 km. Potek obzidja proti Orlovem griču ni zanesljivo ugotovljen, razen ob samem stolpu, kjer smo ga dobili 5,10 m od severnega vogala; več se ni dalo ugotoviti, ker je bila zopora uničena pri gradnji ti. »Stare ceste« v sredini 19. stoletja. Takrat je zapisal P. Hitzinger v *Mitt. d. hist. Ver. f. Krain* 9 (1858) 86: Tukajšnja zopora leži ob cesti (Stara cesta) proti Hrušici. Kastel, ki stoji v ovinku, ima še danes prek 1 m visoke zidove obrasle z grmičevjem. Obodni zid je dobro ohranjen in ga vidimo v ruševinah še na treh stranicah. Ko so pri popraviljanju ceste 1857/8 delno očistili te ostanke, so naleteli na obdelano kamenje, polkrožne opeke, žebelje, kopje in na druge železne predmete. Na še dobro ohranjenem ometu so se videli še črke.

Podobna je bila situacija tudi ob našem prihodu na teren. Zid stolpa je bil v južnem vogalu presekán, tako da smo videli način zidave in ugotovili velikost objekta. Glede na Schmidovo opombo²¹ in po Hitzingerjevih podatkih smo menili da je objekt bil v preteklosti v precejšnji meri prekopán in da bo le malo nedotaknjenih plasti. Vendar so izkopavanja v letih 1961–1963 pokazala, da je ves jugovzhodni del intakten. Sledove poizkusnega jarka smo dobili

¹⁹ B. Saria, Okra v: *RE* XVII (1937) 1775. S. Petru, Nekaj antičnih zemljepisnih pojmov o naših krajih, *Arh. vestnik* 19 (1968) 381 ss.

²⁰ *Archeog. Triestino* 24 (1902) 140.

²¹ W. Schmid, K. Pick, Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereich der Isonzofront, *Jahres. d. Österr. Arch. Inst.*

21–22 (1922–24) Beibl. 277 ss. K obnovi stolpa prim. P. Petru, Upravičenost rekonstrukcije arheoloških spomenikov, *Varstvo spomenikov* 9 (1962–64) 7 ss. Glej tudi R. L. Bellhouse, Roman sites on the Cumberland Coast, *Cumberland and Westmoreland Arch. Society* 69 (1969) 54.

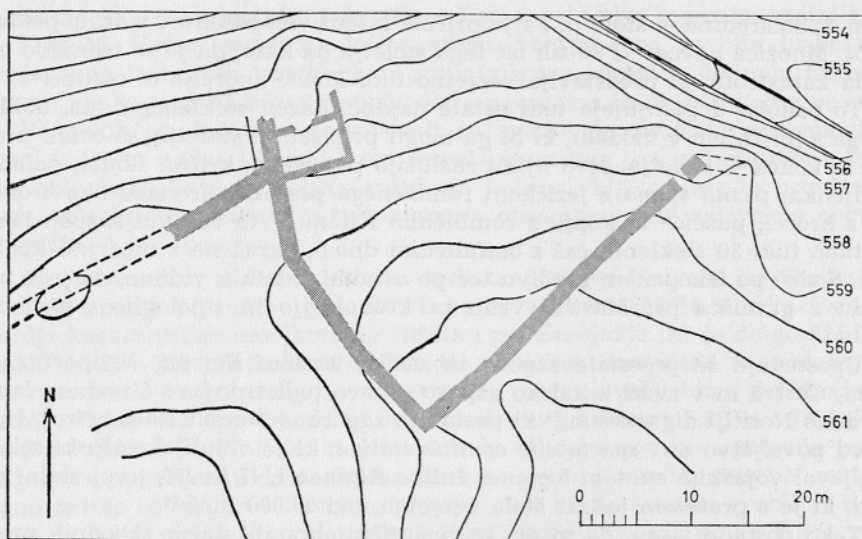
vzdolž zahodne stranice, kjer se je ta Schmidov jarek naslanjal na prejšnji izkop, nastal pri izgradnji ceste.

Odkopani stolp na Lanišču meri $19,60 \times 19,70$ m, kar odgovarja velikosti 60×60 rimskih čevljev. Povprečna debelina — mestoma preko 2 m visoko ohranjenih zidov — znaša 1,55 — 1,70 m (5 čevljev). Vhod v stolp je bil z zahodne strani, kakor bi to dokazovala skala z obdelano gornjo površino, tlak iz zložene opeke, ter verjetno delno v skalo vklesan dostop pred stolpom. Ob zloženi opeki smo pred stolpom dobili v tri kose prelomljeno apnenčasto svetlobno rezo oz. okno. Enako rezo — iz peščenca — smo odkrili tudi pred nasprotnim vzhodnim zidom. Njej je odgovarjalo na notranji strani zidano podnožje vel. $1 \times 0,80$ m, na katerem je verjetno stal stražar oz. opazovalec — *spectator*. S tega mesta se vidijo predeli zapor od Javornikov do gričev nad Godovičem, skoraj v celoti se vidi — tudi v podrobnostih vrhniška zapora, kastel-gradišče pri Martinj vrhu, in potek ceste od Logatca do Turških klancev. Iz tega sklepamo, da je imel stolp na Lanišču v osrednjem delu obrambe prehod prek Alp pomembno vlogo.

V notranjosti stolpa smo dobili v južni polovici estrih, ki se je zaključeval pri sekundarno uporabljenem kvadru iz apnenca. Očitno je rabil ta kvader kot prag za vhod v neko leseno barako oz. poslopje, ki pa je bilo opremljeno z ogrevanjem, če so pri Hitzingerju omenjene opeke del suspensure (drugačna uporaba v vojaškem objektu je izključena) in če je razlika med višino praga in ugotovljenim estrihom tudi višina suspensure.

V severnem vogalu smo v notranjosti dobili debelo plast malte, ki je prekrivala manjšo kraško vrtačo. V njej so bili odtisi petih večjih brun, ki so verjetno rabili kot opora oziroma podnožje za lesene stopnice na obrambno ploščad. V notranjosti smo ugotovili, verjetno zaradi boljše ohranjenosti, da so zidovi ometani; dobili smo celo več odtisov zidarske lopatice, ki po merah povsem odgovarja oni, ki so jo prinesli odtod v Narodni muzej v prejšnjem stoletju. Na južnem in delno na vzhodnem obzidju smo odkrili v višini 1,70 m nad antičnimi tlemi luknje za opore zidarskih odrov, kasneje uporabljene za nek preprost napušč, pod katerim so lahko spravili konje. Sodeč po višini teh lukenj, po globini stopnišča, po višini vrat in rež ter potrebnih višini obzidja nad temi odprtini smo ugotovili, da je bilo obzidje v severnem vogalu visoko ok. 6 m. To višino bi potrjeval tudi teren, pred stolpom, čigar strmina bi bila drugače v »mrtvem oglu« in bi bil stolp težko branjen, ko bi nasprotnik prišel v ta prostor. V tej višini se je obzidje stanjšalo na debelino prsobrana, ki se je zaključeval s $37 \times 27 \times 10$ cm velikimi *loricae*.

Stratigrafija v stolpu je bila enostavna. Kulturna plast pričenja ob temeljih in je 12 cm debela, nerazčlenjena ter pokrita z ruševinami. Večino najdb smo dobili v tej plasti: steklo z brušenim okrasom, keramiko kasnoantične oblike okrašeno z valovnico, železne žeblice ter novce. Od petih novcev vladarjev Konstancija II., Valentinijana II., Maksima in Teodozija so trije najmlajši iz leta 388, ko sporoča Orosius (35,3), da je dal Maksimus svojemu poveljniku Andragatiju nalogo, za izgradnjo zapor: *Aquileiae tunc Maximus victoriae suae spectator insederat. Andragathius huius comes summam belli administrabat; qui cum largissimis militum copiis ipsamque magnarum copiarum fortitudinem praecellente consilio omnes incredibiliter Alpium ac fluminum aditus communisset, ineffabili indicio Dei ... sponte eadem quae obstruxerat claustra deseruit.*



Sl. 5. Gradišče nad vasjo Martinj hrib pri Logatcu. Tloris kastela

Fig. 5. Pianta del castello sopra Martinj hrib presso Logatec

Leta 1963-64 je izvedel načrtna izkopavanja kasnoantične utrdbe na Gradišču pri vasi Martinj hrib pri Logatcu kolega dr. F. Leben.²² Sam objekt ima mnogostranično obliko (sl. 5). Zgrajen je na strmem neravnem zemljišču. Temelji so postavljeni na živo skalo. Vzhodno in severno obzidje sta bili uničeni pri popravljanju ceste v »skalnih vratih«, kamor je spolzel tudi del severovzhodnega vogala.

Vhod v trdnjavo je bil v južnem obzidju, ki je 35 m dolgo in 1,30–1,40 m debelo. Zahodni zid je dolg 33,20 m in širok 1,40–1,60 m ter dvakrat skoraj nezaznavno menja smer. V notranjosti smo odkrili v severozahodnem vogalu manjši pravokotni prizidek velikost $6,30 \times 5,00$ m z 0,60 m debelimi temelji, ki so se očitno nadaljevali proti severu. Tako bi tu nastal neki manjši predprostor. Glavna soba pa je imela prag, rezo za svetlobo in tubule na zidu. Plast pepela na tlaku bi prav tako dokazovala, da je bil prostor kurjen in trdnjava poseljena tudi preko zime.

Posebno pomembne pa so na tej trdnjavi drobne najdbe. Med njimi izstopa najdba mošnje z 200 novci in še dodatno 50 raztresenih ali naključno najdenih novcev. Verjetno je najdba mošnje s centenionali in polcentenionali iz konca 4. stoletja tudi znanilec konca te trdnjave. Ostalih petdeset novcev je skoraj istega sestava, razen sesterca Antonina Pija, ki je krožil do l. 260, in asa Septimija Severa iz zač. 3. stol., in folisa Konstantina I. iz let 319–320. V grobem nam torej tu odkrite novčene najdbe dokazujejo, da je prva poselitev na tem mestu verjetno v drugi polovici 3. stoletja. Po premoru v času tetrarhije od

²² F. Leben, Gradišče pri Martinj hribu, *Varstvo spomenikov* 9 (1963-64) 192 ss.

konca 3. do sredine 4. stoletja pa je pričela intenzivna poselitev v drugi polovici 4. stol. Množica novcev iz 80-tih let tega stoletja pa kaže, da je to trdnjavo prizadela katastrofa, ki predstavlja verjetno tudi konec uporabe te utrdbe.

To podobo dopolnjujejo tudi ostale najdbe. Razen steklenega dna, oblikovanega s pihanjem v modelu, ki bi ga mogli pripisati 3. stoletju, so ostali predmeti iz konca 4. stoletja. Med njimi zaslužijo pozornost: križna fibula, položena oljenka, pasna spona z jezičkom rombičnega preseka, bronasti okovi okrašeni s krožci, puščice in kopja z rombičnim listom. V ta časovni razpon lahko uvrstimo tudi 30 steklenih čaš z omfaličnim dnom, okrašene z modrimi kapljicami. Sodeč po izkopanem gradivu ter po ostalih podatkih vidimo, da je v materialu z gradišča pri Martinj vrhu za kronologijo in tipologijo pomembno gradivo.

Upošteva je še preostale zapore in velike utrdbe: *Emona*, *Nauportus*, *ad pirum*, *Castra* in v zvezi z italško zaporo gotovo tudi trdnjave *Carnium*, lahko pritrdimo Notitiji dignitatum,²³ ki postavlja zapore — *tractus Italiae circa Alpes* — pod poveljstvo *virī spectabilis comitis Italiae*, ki je v julijsko-alpski sekciji poveljeval vojaškim enotam *legiones Iuliae Alpinae I, II in III*, torej stalni posadki, ki je s pratežem takrat štela verjetno nad 20.000 mož.²⁴

Tako postane jasno, da so pri kasnoantični obrambi naših zahodnih prelazov morale igrati prav utrjene naselbine pomembno mesto. Bodisi, da so že same preprečevale nasprotniku nadaljnji prodor, ali pa je bila njihova pglavitna vloga v tem, da so dajale na obrambi italških prelazov stacioniranim enotam prebivališče in predvsem prezimovališče.

Z geografskega stališča je prostor med Oglejem in Ptujem ter Siskom predstavljal v vseh obdobjih s svojimi prelazi in naravnimi ovirami zaporo in zapreko. To potrjujejo tudi poteze prazgodovinskih in rimskih strategov. Spominimo se samo s kako naglico so uporni Iliri in Dalmati zasedli vse prehode na Balkan z zahoda, kar potrjuje Veleius Paterculus 2.110.4: *iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio*.²⁵ Hkrati pa kaže izgradnja zapornega trikotnika legijskih trdnjav *Emona*, *Poetovio* in *Siscia*, da so tudi z rimske strani skušali kot prvo preprečiti vdore z vzhoda.²⁶ V vsem nadaljnjem razvoju so te postojanke tvorile hrbtenico italške obrambe z vzhoda, ki se jim je kasneje pridružilo še nekaj

²³ *Claustra Alpium Iuliarum I*, Fontes (Katalogi in monografije 5, 1971) 35.

²⁴ Žal na tej stopnji našega vedenja nismo v stanju razpravljati o odnosu tipa utrdb do rimskih vojaških formacij, kakor je to uspelo D. Breezeju in B. Dobsonu v sestavku *Fort-Types on Hadrian's Wall*, *Archaeologia Aeliana* 47 (1969) 15; ali D. Hoffmannu v *Delbrückovi Geschichte der Kriegskunst* (1966) XIII, kjer obravnava prav kasnoantične vojaške formacije. Po H. von Petrikovitsovih ugotovitvah in izračunih (*Über die Herkunft der Annäherungshindernisse an den römischen Militärgrenzen, Studien über die Militärgrenzen Roms*, ibidem 215) je prišlo na gornje germansko limesu 47 mož na branjenem kilometru limesa, na Hadrijanskem obzidju 83

in na Antoninskem obzidju 300 (gl. tudi H. Nesselhauf, *Jahrb. RGZM* 6 [1960 173]). Pri tem pa se nam zdi, da je število mož na Antoninskem obzidju visoko zato, ker je to v ofenzivnih operacijah in namenu nastalo in vzdrževano obzidje.

²⁵ J. Šašel, *Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et alpium zur Zeit Mark Aurels*, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967* (1970) 317. Isti, *The struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum*, *Živa antika* 21 (1971) 205 in referat istega avtorja na kongresu proučevalcev limesa v Tel Avivu, *Roman Frontier studies 1967* (1971) 171 ss.

²⁶ B. Saria, *Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi*, *Glasnik muz. druž. za Slovenijo* 20 (1939) 115.

večjih trdnjav, tako legijsko taborišče v Ločici pri Celju in pentagonalni kastel na Vrhnikih. Važna sestavina kasnoantične obrambe pa so bila pribežališča zgrajena na izoliranih vzpetinah in samotnih ter zakotnih dolinah. Očitno je namreč, da so prav ti refugiji služili kot opazovalne in obveščevalne postojanke. Po nekaterih izračunih so potrebovali za svetlobno sporočilo oziroma dimni signal iz Ptuja v Oglej komaj 2 uri, seveda če so bila vsa pribežališča v tistem času obljudena. Zato je mogoče trditi, da je brez vključevanja in proučevanja vloge refugijev nerazumljiva tudi zasnova obrambe pozne antike na področju Slovenije.

Raziskovanja v zadnjih letih so tudi tu prinesla bistvene novine in nam osvetlila mnoge historične podatke. Tako so v letih 1963–64 v celoti odkopali obzidje kasnoantične naselbine na Rifniku pri Šentjurju, ki je dolgo 221,70 in debelo od 90–120 centimetrov.²⁷ Obzidje je delno okrepljeno — podobno kot kraška zgora — s kontraforji, med katerimi meri največji 4 m v dolžino in 1,10 metra v širino. Na jugovzhodu so dobili tudi stolp velikosti 5,30 in s 70 do 75 cm debelimi zidovi. V. Kolšek, ki je vodila ta izkopavanja, je ugotovila prav v stolpu, da je grajen v dveh fazah. Starejšo postavlja v II. stoletje, mlajšo v kasno antiko in čas preseljevanja narodov, kar bi dokazovalo grobišče, na katerem so dobili gradivo, t. i. langobardskega značaja in celo novc Klefa iz leta 574. Novejša izkopavanja A. Bolte, med ostalimi tudi na novo odkrita zgodnje-krščanska cerkev na samem vrhu hriba, pa dokazujejo obstoj naselbine vse do slovanskega prodora.²⁸

Enak historičen sklep potrjujejo tudi kontrolna raziskovanja na postojanki Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici. Tudi tu so obzidje in vse zgradbe naselbine uničili prodirajoči Slovani sodeč po dosedanjih najdbah s konca 6. stoletja.

Prva izkopavanja na tem mestu je izvedel E. Riedl 1901–1905.²⁹ Na vrhu izoliranega osamelca je dobil 140 m dolgo in 66 m široko naselbino varovano z do 1 m širokim obzidjem, okrepljenim s petimi stolpi. V notranjosti je v celoti izkopal tri poslopja. Vendar pa je pri tem prezrl pri zgornji stavbi na vzhodu apsidno, prav tako pa tudi pri zahodni stavbi, da je odkril svečeniško klop s škofovim sedežem. To so pokazala šele izkopavanja l. 1970³⁰ in odkrila kontinuirano poselitev tega griča vse od konca 4. do konca 6. stoletja kot dokazuje na prehodu iz bazilike v konsignatorij izkopana spona z želvastim trnom in uhan s košarico tipa Kastelic III B iz obdobja slovenske naselitve. V tem času pa je naselbina — spričo obeh cerkva in krstilnice — verjetno pomemben člen v starokrščanski cerkveni organizaciji in s tem tudi v obrambni zasnovi kasne antike.

Vendar pa je obrambna vloga Ajdovskega gradca nad Vranjem omejena. Sodeč po današnjem arheološkem znanju je bil lahko vojaško-obrambni namen te postojanke le v zaporu ceste *Celeia—Neviodunum*, kolikor je ta vodila mimo

²⁷ L. Bolta, Poznoantično grobišče na Rifniku pri Šentjurju, *Arh. vestnik* 21–22 (1970–71) 127.

²⁸ V. Kolšek, Rifnik, *Varstvo spomenikov* 9 (1962–64) 161.

²⁹ E. Riedl, O. Cuntz, Uranje in

Steiermark, *Römische Bauten und Grabmäler, Jahrb. f. Altde* 3 (1909) 1 ss.

³⁰ Rezultati teh izkopavanj bodo objavljeni v samostojni publikaciji *Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici* (Katalogi in monografije 11, 1974).

Ajdovskega gradca. Obrambno enako važne vodne poti — ceste in plovbe po Savi pa je opravljala trdnjava v Velikih Malencah pri Brežicah. S svojim izrednim položajem na sotočju Save in Krke in ob itinerarski cesti *Siscia—Neviodunum* gre trdnjavi v Velikih Malencah ključno mesto med objekti tega časa na področju Slovenije. Izkopavanja na tej utrdbi je opravil v letih 1928—30 B. Saria.³¹

Utrdba velikosti 430×285 m je zgrajena na 25 m visokem platoju, čigar pobočja so na zahodu, severu in vzhodu strma. V južnem obzidju je dobil B. Saria mogočna vrata, utrjena z dvojnim stolpom. Podobno grajen prehod v vratih kaže, da je bil še en vhod z zahoda. Celotno obzidje je krepilo več ko 16 stolpov; popolnega števila ne bo možno ugotoviti, ker je obzidje na severozahodu v dolžini preko 200 m erodirano. Tudi tu je bilo dokazano, da je rimsko obzidje — zgrajeno na prazgodovinskem okopu — iz dveh gradbenih obdobij. Prvo postavlja B. Saria v drugo polovico 3. stoletja; druga gradbena faza pa je postavljena na začetek 5. stoletja in je zanjo značilna površna zidava in uporaba rimskih nagrobnikov prejšnjih stoletij. Glede konca utrdbe je sedaj dokazano,³² da smemo zaton te trdnjave povezovati z zaključkom kratkotrajne langobardske vladavine v Vzhodnih Alpah,³³ kar izpričuje v enem izmed stolpov odkrita lončena posoda s pečatnim okrasom, ki ga lahko na podlagi tipologije in po analogijah uvrstimo v leta okoli 550 n. št. Tako so zelo verjetno tudi trdnjavo v Velikih Malencah uničili Slovani ob svojih osvajanjih.

Pri obhodu najdišč v območju zapor smo ugotovili, da sodi v ta čas tudi utrdba na Gori pri Polhovem gradu.³⁴ Refugij leži na hribu severno od Polhovega gradca in neposredno zahodno od vrhniške klavzure. Hrib-osamelec s 500 m relativne višine, na čigar vrhu so odkrili sledove utrdb, strmo pada v dolino ter še danes ni dostopen z nobenim vozilom, ker so pobočja strma in celo prepadna. Na temenu je v zatišnem prevalu manjša ravan, iz katere se proti vzhodu vzpenja kucelj, na katerem so še jasno vidni sledovi obzidja in kvadratnega (približno 4×4 m velikega) stolpa. Na zahodnem vrhu stoji cerkev sv. Lovrenca. Na grebenu, ki se vzpenja proti cerkvi, so vidni sledovi obzidja. Tu so našli zakladno najdbo kasnoantičnega gradiva (uteži, tehtnice, bronaste posode, fibulo itd.), ki po tipologiji spada v leta okoli 500 n. št. Tako je tudi ta objekt povezan neposredno v sklop trdnjav v sistemu jezu okoli vzhodne meje antične Italije. Depojska najdba z Gore pri Polhovem gradu³⁵ je bila očitno last nekega trgovca iz tega časa, ki jo je zakopal v obdobju neprimirja. Če se ozremo na tedanjo politično situacijo, vidimo, da bi to ne mogla biti doba vladanja Teoderika, ker so bile tedaj politične prilike relativno mirne in utrjene. Šele po Teodorikovi smrti 535 je pričelo nemirno obdobje s prodorom Frankov

³¹ B. Saria, Die vorgeschichtlichen Ringwallsysteme in Slowenien, *Südost-Forschungen* 15 (1956) 41 ss. Isti, Der spätantike Limes im westlichen Jugoslawien, *Atti del V congresso internazionale degli studi bizantini*, Studi bizantini e neoellenici 5 (1939) 308 ss. Isti, Prvo in Drugo poročilo o izkopavanjih na gradišču pri Vel. Malencih, *Glasnik muz. druš. za Slovenijo* 10 (1929) 10 in 11 (1930) 5 ss.

³² S. Petru, Nekaj zgodnjerednjeveških najdb iz Gorjancev, *Arh. vestnik* 18 (1967) 435.

³³ R. Ložar, Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji, *Glasnik muz. druš. za Slovenijo* 20 (1939) 220 ss.

³⁴ P. Petru, Zgodnjerednjeveška naselbina na Polhograjski gori, *Arh. vestnik* 18 (1967) 435 ss.

³⁵ N. Binder, *Arch.-Epigraph. Mitt.* 7 (1883) 227.

v Benečijo in proti Alpam.³⁶ V tem času je moglo biti zakopano tudi našeto gradivo.

V sklop prednjega pasu zapore vključujemo tudi novo odkrito kasnoantično utrdbo na Križni gori pri Starem trgu. Tu je pri načrtnih raziskovanjih prazgodovinske naselbine našla M. Urleb³⁷ na severni strani gradišča kasnoantično obzidje iz dveh 1 m širokih zidov. V notranjosti gradišča pa so dobili temelje antičnih stavb in kasnoantično gradivo (keramika, križna fibula itd.). Spričo tega, da se bodo ta izkopavanja nadaljevala, smemo upravičeno pričakovati nove najdbe, ki bodo podrobneje opredelile časovno nastanek in zaton te utrdbe.

Tudi v zaledju klavzure moremo opozoriti in opisati dvoje na novo ugotovljenih kasnoantičnih postojank. Prva je Sv. Pavel nad Vrtovinom v sredini Vipavske doline in Sv. Pavel nad Planino.

Na platoju zahodno od cerkve sv. Pavla nad Planino so našli pri postavljanju televizijskega pretvornika antično obzidje in masivno grajen stolp, podoben onemu na vrhu Listnika v kastelu Hrušica. Ta utrdba je izredno pomembna v kasnoantičnih utrdbah od zapor proti zahodu, ker vizualno obvladuje prehod itinerarske ceste s Hrušice proti Ajdovščini in obhod okoli Nanosa v smeri Postojna. Tako je verjetno služila postojanka na Sv. Pavlu kot opazovalnica v zatišju postavljeni trdnjavi *Castra* v Ajdovščini

Sv. Pavel nad Vrtovinom leži na nadmorski višini 550 m na samostojnem skalnem izrastku južnih obronkov pogorja Čaven. Zahvaljujoč svojemu dominantnemu položaju obvladuje srednjo Vipavsko dolino, s tem tudi itinerarsko cesto proti Ogleju. Istočasno zapira tudi stranske poti preko Trnovskega gozda v smeri proti Črnemu vrhu.

Kasnoantično pribežališče na Sv. Pavlu³⁸ je dolgo preko 750 m in široko največ 200 m. Zgrajeno je na skalnatem osamelcu čigar do 50 m visoke prepadne stene so utrjene z obzidjem, ki je še danes mestoma do 3 m visoko. V 1 m širokem obzidju in prsobranu so še ohranjene luknje za lesen mostovž branilcev; na severu pa so ohranjena v skalo vsekana vrata s kolesnicami, stopnicami in utorom za vrata.

Sama trdnjava se deli na severni naselbinski del, na južni del s pašniki in grobiščem, ter na samostojen, vendar z obzidjem trdnjave spojen vodni stolp v južnem podnožju platoja. K vodnemu stolpu držijo v skalo vsekane stopnice, ki jih spremlja južno obzidje. Trdnjavo razpolavlja močan zid, močnejši od ostalih, povprečne debeline 2,20 do 2,50 m.

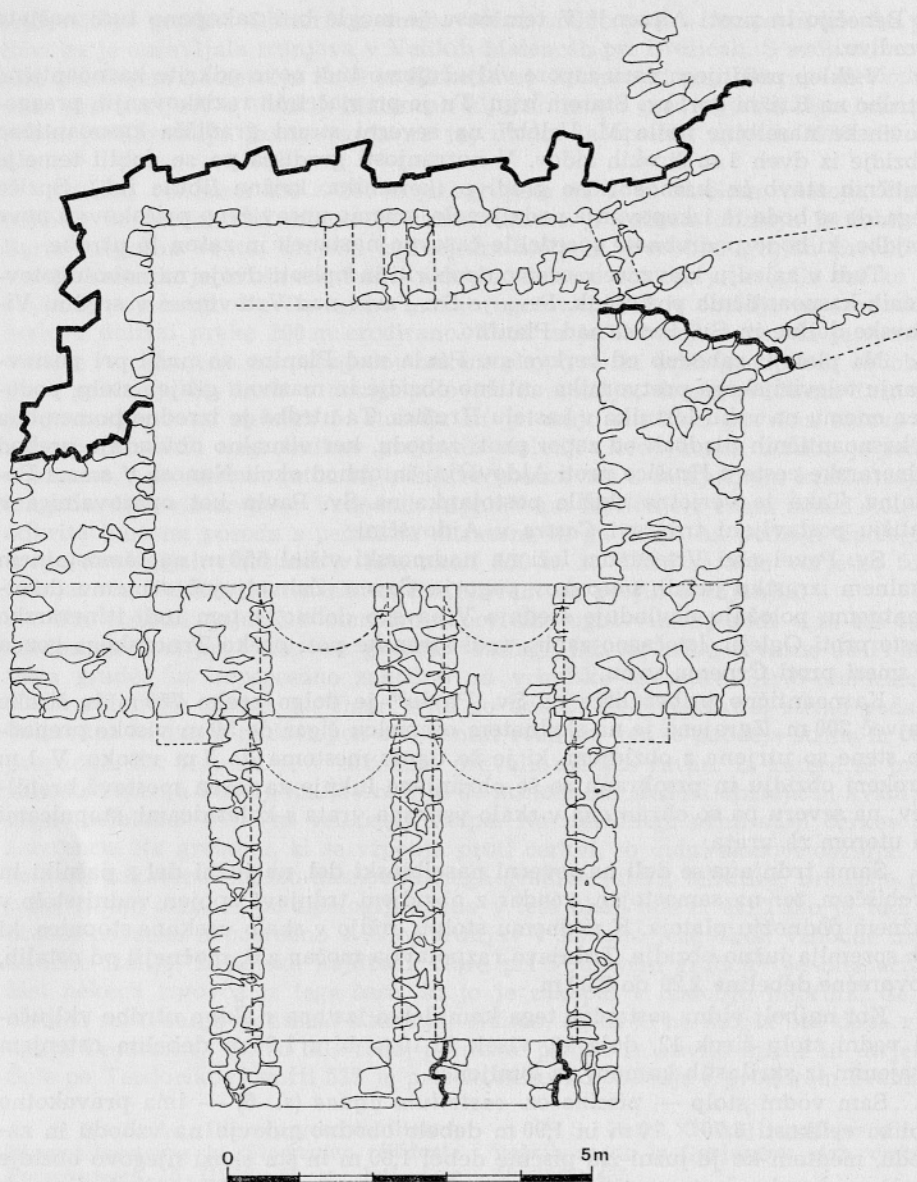
Kot najbolj vidna sestavina tega kompleksa izstopa v sklop utrdbe vključeni vodni stolp širok 12, dolg 10, visok 11,10 m in z 1,90 m debelim ostenjem grajenim iz skrilastih kamnov in lomljenca.

Sam vodni stolp — *piscina* oz. *castellum aquae* (sl. 6) — ima pravokotno obliko velikosti 6,70 × 10 m in 1,90 m debelo obodno zidovje na vzhodu in zahodu, medtem ko je južni zid piskine debel 1,80 m in sta skozi njegovo obzidje speljana dva banjasta svoda, ki merita skupaj v razponu 5,50 m. Nad njima se pne še razbremenilni lok, širok prav tako 5,50 m in sega od enega na drugi ko-

³⁶ B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Dela 1. raz. SAZU 1, (1952) 389.

³⁷ M. Urleb, *Križna gora, Varstvo spomenikov* 9 (1962-64) 146.

³⁸ P. Petru, *Najnovija istraživanja klauzura Julijskih Alpa, Osječki zbornik* 12 (1969) 16 z načrtom sl. 16.



Sl. 6. Sv. Pavel nad Vrtovinom. Tloris rimskega vodnega stolpa

Fig. 6. Pianta del serbatoio d'acqua a torre romana di Sv. Pavel sopra Vrtovin

nec obeh banjastih svodov. Njegova višina znaša 2,30 m nad vrhoma obeh svodov. Oba banjasta svoda — po naši presoji sedaj sicer v veliki meri podrti — segata še dalje proti jugu (v dolžino 5,30 m) in se je očitno pod njunim južnim delom iztekala odvečna voda, ki se je nabrala v studencu. Medtem ko je temeljno zidovje opornika obeh svodov pri piscini debelo 1,10 m, je temeljno zidovje teh obokov pri južnem izrastku debelo le 0,70 m ter ima glede na lok banjastih svodov 0,10 m širok stopničast zamik tako, da znaša debelina samega svoda le 0,50 m. Svoda sta na jugu zaključena s stopničko deb. 0,90 m.

Pravokotno na oba banjasta svoda potekata v njunem severnem podnožju še dva oboka, ki pa sta danes zasuta v tej meri, da ju ni možno podrobneje opisati. Dokazujeta pa, da je vodni stolp vsaj še 1,5 m globlji.

Notranja širina same piscine znaša $3,80 \times 6,10$ m. Žal je sedaj zadelana s kamenjem in ruševinami tako, da ni možen opis dna in podnožja, še manj pa opis poteka stopnic, ki se s severa spuščajo v notranjost. Te stopnice so pri izteku v stolp deloma vsekane v živo skalo, deloma pa ob južnem robu utrjene z zidom. Medtem ko je njihov potek v samem stolpu usmerjen v črti vzhod-zahod, pa se ta smer stopnic zasuka v samem severovzhodnem vogalu in drži poslej 10 m v smeri severovzhod. Na koncu te črte se stopnice dvakrat ovijejo in preidejo v ravni del poti, ki je dolg 12 m. Na koncu ravnega odseka se nadaljnji potek steze izgubi v podrastih in kamnitih grobljah. V tem vogalu je tudi lepo viden spoj obrambnega obzidja z obodnim zidom piscine. Na tem spoju je opazna še gradbena posebnost, da obzidje na jugu stožčasto raste iz temeljev ter preide šele na verjetni višini 8 m v pravilen 1,10 m širok zid. Ostali kontraforji pri piscini imajo pravilno pravokotno obliko in jih zasledimo le na spoju piscine z izrastkom proti jugu.

Z gledišč spomeniškega varstva izstopa kot prvenstvena naloga te službe v Sloveniji potreba zaščite in ureditve vodnega stolpa, ker tvori v našem patriotizmu prvorazreden spomenik, kot to dokazuje že ta opis narejen za bežne terenske topografije. Po arhitektonskih posebnostih se vidi, da je značilno poznoantično delo in s tem za dobrega pol tisočletja starejše od vseh romanskih arhitektur Slovenije. Tako vidimo, da je glede na našo spomeniško dediščino edinstvena in najstarejša stoječa profana, arhitektura našega prostora.

Pri izkopavanjih 1966 smo ugotovili, da je kasnoantično obzidje postavljeno na plasteh zgodnjecesarkega naselja.³⁹ To dokazuje izrazita plast domače keramike prvega stoletja, okrašena z metličastim ornamentom in nekaj črepov zgodnjih oblik amfor. Nad to plastjo se razprostira plast malte in drobirja, na katerega se useda sloj iz kasne antike. Tu smo tudi v manjši kovačnici dobili bronasti auriskalp s krožčastim okrasom, ki tipološko spada v konec 5. stoletja;⁴⁰ južno ob prečnem obzidju pa smo dobili skeletni grob s pridato puščico v obliki lastovičjega repa, verjetno iz 8. oz. 9. stoletja.⁴¹

Glede na to, da se kontinuiteta te postojanke razteza od kasne antike do zgodnjega srednjega veka, smo načeli s temi izkopavanji tudi vprašanje naselit-

³⁹ D. Svoljšak, Zgodnjeantična naselbina na Sv. Pavlu nad Vrtovinom, *Arh. vestnik* 19 (1968) 422 ss.

⁴⁰ G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, Die Ausgrabungen im langobardi-

schen Kastell Ibligo-Invillino (Friaul), *Germania* 46 (1968) 73 ss.

⁴¹ Posebno objavo pripravlja D. Svoljšak.

ve Slovencev v te kraje, kar omogočajo tudi pod Sv. Pavlom ležeče staroslovanske nekropole Morlek, Gojače in Batuje.⁴²

Neposreden dokaz za obstoj imamo še v Teoderikovem razglasu, ki velja *universis Gothis vel his, qui portibus vel clusuris praesunt*. Kakor lahko iz tega podatka sklepamo, so bile takrat zapore še v funkciji in verjetno poglavitna sestavina gotske obrambe na vzhodu. Nesporo so bile kmalu po Teoderikovi smrti v bizantinski posesti. Justinijan je podaril namreč Langobardom za čas od 547/8 do 568 *πόλις Νωρικόν* in *ὀχυρώματα ἐπὶ Παννονίας*.⁴³ Med te trdnjave prištevamo vrsto utrjenih naselbin na poetovijsko-celejskem območju, torej pas neposredno pred zaporo. S tem je posredno dokazana takratna mejna in s tem tudi obrambna naloga zapor. Ker je iz vojaško-strateških razlogov moral biti varovan tudi pas dostopov in opazovalnic pred samo črto obzidja, je go-, tovo segala vojaška in s tem upravna oblast Bizanca vsaj do Trojan in višnjegorskih klancev. Toda tudi potem, ko je Alboin popeljal Langobarde v Italijo, so morale igrati zapore še nadalje branik njihove države, vsaj do izgradnje langobardskega limesa od Invilina, preko Krmina, Solkana (*Seliganum*) do izliva Soče oz. Timava. Konec zapor predstavlja naselitev Slovanov v te kraje. Po slovanski naselitvi pokrajine vse do zahodno od Soče so zgubili zaporni zidovi svoj smisel.

Recenti ricerche archeologiche delle Clastra Alpium Iuliarum e delle fortificazioni tardo antiche in Slovenia

I temi fin'qui svolti al Primo convegno italo-jugoslavo di studi del tardo Antico e del primo Medio Evo nella regione dell'alto Adriatico hanno illustrato i molti monumenti irradianti lo splendore imperiale e l'alto livello spirituale raggiunto dal mondo tardo romano sia a Ravenna che a Concordia, Aquileia, Grado, Trieste o Parenzo. Però, accanto a questi preziosi monumenti a cui va data grande ammirazione, rimangono all'ombra le *Clastra Alpium Iuliarum* testimoni, assieme ai resti delle rovine murarie estendentisi dal Golfo del Quarnero fino alla Carinzia, della profonda crisi umana che travagliava la società tardo romana, giacché rispecchiano il rovescio dello stato di cose rappresentato dai prestigiosi successi dell'architettura e delle arti figurative; le chiuse ci parlano esplicitamente dell'esistenza e dell'estinzione nonché delle enormi premure spese per conservare il mondo romano, la sua cultura e le sue istituzioni.

Il disegno schematico delle *Clastra Alpium Iuliarum* rimane conservato nelle *Notitia Dignitatum* e quest'immagine delle Alpi Giulie dai versanti ripidi è chiaramente integrata dalla scritta nell'Itinerario gerosolimitano in cui al nome di *Castra* (Ajdoščina — Aidussina) segue: *inde surgent Alpes Iuliae*. Questa constatazione fissa

⁴² J. Kastelic, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici, *Zgod. časopis* 6-7 (1952-53) 87 ss.

⁴³ K tej in naslednjim navedbam primerjaj še naknadno objavljene študije: J. Šašel, *Alpes Iuliae*, *Arh. vestnik* 21-22 (1970-71) 33, posebej str. 37 ss.

D. Svoljšak, Posočje v Zgodnjem srednjem veku, *Arh. vestnik* 21-22 (1970-71) 153.

B. Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, *Arh. vestnik* 21-22 (1970-71) 17.

la posizione strategico-difensiva della regione con gli ostacoli naturali che qui vi sorgono e che funsero da base alla difesa degli accessi all'Italia e inoltre rende comprensibile a scelta fatta dagli strateghi della difesa nell'erigere le chiuse sui crinali e sui passi.

Secondo le giuste indicazioni del disegno sono state condotte le ricerche sulle *Claustra* e per primo fu evidente che lungo la strada verso Aquileia erano stati eretti ben due sistemi di chiuse. Per la verità, le chiuse sono state predisposte come muraglia spessa da metri 1 a 1,10, dimensione comprovata dagli scavi eseguiti a Rijeka (Fiume), Jelenje, Prezid, Rakitna, Verd, Zaplana, e nelle vicinanze dei castelli di Martinj Vrh e Lanišče presso Logatec (*Longaticum*). La muraglia era rinforzata sul versante interno da susseguentisi contrafforti a distanza variabile da m. 3,60 a 4,80 o da torri equidimensionali distanziate tra loro fra i 110 e i 150 passi con la stessa funzione delle mura di sostegno. Sul Cesarski vrh presso Vrhnika la sola muraglia raggiunge lo spessore di m. 1,05, mentre risultati analoghi sono stati ottenuti sondando la stessa muraglia nei pressi di Zaplana, dove questa viene conservata fino all'altezza di 1,20 m. e con lo spessore analogo di m. 10,5, e i contrafforti distanti tra loro m. 3,48, lunghi un metro e spessi 92 cm. Presso Vrhnika la muraglia raggiunge alle fondamenta lo spessore di m. 1,55, mentre va a ridursi nella parte superiore a m. 1,05.

A Rakitna hanno sterrato parte della muraglia di Vrh Prezida nella lunghezza complessiva di m. 17,50 e scopertone lo spessore di m. 1,20, nonché sul versante occidentale, tre contrafforti spessi da un metro a 1,10 e lunghi fino a m. 2,50. Nella zona di Jelenje presso Rijeka (Fiume) la muraglia varia lo spessore da m. 0,9 a 1,0 ed è contraffortata a distanza di 3 m. con muri che misurano m. 1×1 ; consuetudinalmente, anche in questa parte della chiuse le torri sono erette sul versante interno e con l'ingresso aperto da un lato. Nella valle Pred Prisikom, presso la sorgente della Rečina (Eneo) la muraglia arriva alle grossezze di metri 2,20. A Sveta Katarina di Rijeka (Fiume) sui due metri e mezzo della muraglia è visibile l'assottigliamento che per gradini passa a formare in cima il parapetto, cosa resa possibile dallo spessore che ha ai piedi e che varia da m. 1,56 a 1,68.

A Rattendorf nel Gailtal in Carinzia hanno trovato le mura delle chiuse grosse un metro e venti.

Inoltre furono scoperti tratti più brevi della muraglia durante gli scavi delle maggiori torri di guardia e di difesa presso Gradišče di Martinj vrh, a Lanišče e a Hrušica (Crusizza di Piro) dove lo spessore si mantiene costante tra 1 m e 1,10.

Il cuore del sistema difensivo sulla frontiera orientale dell'Italia era situato ad Ajdovščina (Aidussina) dove risiedeva nei momenti di tensioni militari niente meno che il comes e soggiornarono al tempo delle battaglie sia l'imperatore Massimo che più tardi l'Eugenio. E qui, negli anni 1965 e 1968, furono eseguiti scavi archeologici programmati dei quali il primo ebbe luogo nella zona della nuova sala cinematografica e l'altro sulla piazza Titov trg nella zona dell'orto castellano. Già durante la rimozione delle macerie della vecchia sala cinematografica parvennero alla luce tre frammenti di una scritta con delle bellissime lettere ...VIV....AM....R... e un pezzo di architrave tutto di pregiata fattura lapidica. Della costruzione, a cui appartenevano gli accenati resti, fu scoperto un muro massiccio sulla fiancata occidentale del cinematografo e ponente di questo fu trovata una cloaca, posta in direzione nord-sud, coperta di tegola con il sigillo Q. *Caecili Flaviani* e dentro ad essa una moneta aurea di Costantino II.

Gli scavi condotti sotto il cinematografo sono stato sfruttati anche per riesaminare la direzione della mura meridionali e in tal'occasione fu accertato che queste sorgono ben 15 metri più a sud dalla posizione indicata in precedenza e al contempo fu constatato che le mura si presentano diritte e non oblique come supponeva a suo tempo Schmid. Con la nuova scoperta di una torre dal diametro di m. 9,60 e di 40 m. di muro (spessore m. 3,20) risultano modificate anche le dimensioni della fortezza (215×154 m).

Gli scavi nell'orto castellano hanno offerto preziosissimi dati sulla costruzione all'interno del castello e dell'epoca a cui appartiene: fu trovato l'ingresso principale in una costruzione atriale, dalle colonne atriali sono stati conservati dei plinti in parte scalfiti a cerchio e alcuni mattoni tondi con sigillo. Intorno all'atrio si raggruppano, in parte non sterrati, dei vani di soggiorno tra cui da accennare la cucina, lo spazio atriale, il cesso ossia bagno e altre camere.

Su tutta la zona sottoposta a ricerche, in particolare sulle aree edificate, si stendeva sullo strato di vita uno spesso strato di bruciato in cui e sotto al quale, tra gli altri reperti, pervennero alla luce oltre 500 monete appartenenti esclusivamente al tardo Antico e precisamente a Valentiniano, Valense, Massimo, Teodosio ecc., vanno a concludersi con la fatale data della battaglia presso il Frigido (ossia Ajdovščina — Aidussina), suggerendo la supposizione che siano state le fiamme a incenerire la costruzione scoperta e probabilmente anche tutta la fortezza il 5 di settembre del 394.

A difesa della strada aquileiese venne eretto un fortilizzo a Hrušica (Crusizza di Piro), in cima al passo più alto che dalla Pannonia ossia dai Balcani portava in Italia. Grazie al comune impegno nel particolare progetto di ricerche condotto dall'Università di Monaco di Baviera (Institut für Vor- und Frühgeschichte) e dal Museo Nazionale della Slovenia (Narodni Muzej) di Ljubljana fu resa possibile su più vasta scala la ricerca di quel presidio negli anni 1971 e 72. Con gli scavi sotto le macerie della chiesa di Santa Jedrt fu scoperta la torre meridionale (a suo tempo di forma conica) a ridosso delle porte d'accesso a cui di fronte fu trovata la torre settentrionale; e fu scoperto, inoltre, l'incardinamento della porta e nella pitra scolpito il cantonale lungo m. 1,80 dove questa batteva. Particolare sorpresa riservò lo strato augusteo-tiberiano in cui fu trovato accanto alla ceramica grezza modellata a mano libera anche una fibula a perno; naturalmente prevalgono gli strati del IV sec. come risultava già da scavi precedenti. Nella parte meridionale della fortezza stava probabilmente un villaggio costruito in legno giacché tranne piccoli pezzi di lastrico e dei focolai a muratura, non furono trovate tracce di fondamenta costruite con malta. Nella fortezza superiore furono trovati solo in due posti tracce di focolai o a ridosso del muro settentrionale uno strato di vita piuttosto esile.

Gli scavi di una maggiore torre di guardia a Lanišče, inserita nelle stesse chiuse, furono i primi intrapresi col programma archeologico di ricerca dei singoli presidi del sistema difensivo. Questa torre misura metri $19,60 \times 19,70$ corrispondenti alla misura romana di 60×60 piedi. Lo spessore medio delle mura conservate a tratti fino a 2 metri di altezza va dai 1,55 ai 1,70 m.; l'accesso alla torre era posto a ponente; davanti alla stessa fu trovata una feritoia scavata nella pietra calcarea e un'altra uguale, in pietra granulata, giaceva davanti al muro orientale e in corrispondenza di quest'ultima, dalla parte interna della torre, stava un piedestallo in muratura dalla grandezza di $1 \times 0,80$ m. su cui probabilmente montava la guardia lo *spectator*. Dentro alla torre, nella metà meridionale, fu trovato il lastrico terminante in bozza di pietra calcarea non funzione secondaria. Nell'angolo settentrionale interno una spesso

strato di malta ricopriva una minore dolina carsica in cui si sono conservate le impronte di cinque travi maggiori probabilmente piedritti della scala che dava al cammino di ronda. Sul muro meridionale e in parte su quello orientale, all'altezza di m. 1,70 da terra (al livello dell'epoca di costruzione), furono trovati dei buchi per la impalcatura edile. Semplice la stratigrafia dove lo strato di vita inizia alle fondamenta e ha uno spessore di 12 cm. in cui giacevano vetri ornati a smeriglio, ceramiche dalle forme del tardo Antico ondulate, chiodi di ferro e monete. Delle cinque monete di Costantino II, Valentiniano II, Massimo e Teodosio le tre più recenti hanno inciso l'anno 388 in cui Orosio (35,3) comunica l'ordine dato al comandante Massimo Andragatio di erigere le chiuse.

A Martinj Hrib presso Logatec venne scoperto un castello di forma poligonale forse proprio pentagonale. L'ingresso al forte era costruito nel muro meridionale il quale misurava 35 m. di lunghezza e da 1,30 a 1,40 m. di grossezza e per due volte quasi impercettibilmente variava direzione. All'interno nell'angolo nord-occidentale si trovava una costruzione minore di $6,30 \times 5,00$ m. con i muri di spessore di 60 cm. Qui particolare importanza assumono i ritrovati minuti tra cui emerge un sacchetto contenente 200 monete ed ulteriori 50 monete sparse od occasionalmente reperite. Con ogni probabilità il sacchetto, contenente centenionali e mezzicentenionali, che si fa datare alla fine del IV sec. è messaggero della fine della fortezza. Le altre 50 monete sono quasi della stessa specie tranne il sesterzo di Antonino Pio in circolazione fino al 260, l'asse di Settimio Severo dell'inizio del III sec. e il folis di Costantino I dell'anno di conio 319/320. Quest'immagine viene completata da altre scoperte: tranne un fondo di vetro soffiato nel modello ascrivibile al III sec., tutti gli altri oggetti rinvenuti sono caratteristici messaggeri della fine del IV sec.: fibula crociforme, lucerna piatta, fibbia cinturale con traversino a sezione rombica, maglie di bronzo ornate con cerchietti, frecce e lance dalle punte rombiche.

Tenendo conto anche delle altre chiuse e grandi fortificazioni legate alle chiuse italiche quali *Emona*, *Nauportus*, *Ad Pirum*, *Castra* e di certo anche le fortezze del *Carnium*, possiamo confermare le *Notitia Dignitatum* che pongono le chiuse *tractus Italiae circa Alpes* al comando del *viri spectabilis comitis Italiae* il quale nella regione alpino giuliana comandava le unità dell'esercito *Legiones Iuliae Alpiae I, II et III*, vale a dire i presidi permanenti che assieme ai reparti logistici a quell'epoca probabilmente superavano i 20.000 uomini.

Parte importante del sistema difensivo del tardo Antico formavano i rifugi per i profughi inalzati su colline isolate e fuori mano. Così a Rifnik presso Šentjur hanno sterrato del tutto le mura di un abitato del tardo Antico lunghe m. 221,70 e grosse da 90 a 120 cm. La cinta è rinforzata da contrafforti come le chiuse carsiche, tra cui il più grande raggiunge i 4 m. di lunghezza e i 1,10 larghezza. A sud-ovest scopersero inoltre una torre grande 5,30 m. e con 75 cm. di spessore dei muri.

Le necropoli con materiale di carattere longobardico e perfino le monete di Clefo dell'anno 574 fanno parte dell'epoca della migrazione dei popoli. Scavi più recenti condotti da A. Bolta, nonché altre cose di recente scoperta tra cui la chiesa paleocristiana in cima al monte, stanno a dimostrare l'esistenza di un abitato che durò fino all'invasione slava. Alla stessa conclusione storica portano le ricerche di Ajdovski Gradec presso Vranje di Sevnica: in cima a un colle isolato si trova un abitato dalla lunghezza di m. 140 e largo 66 difeso da una cinta muraria dallo spessore di un metro rinforzata con cinque torri che all'interno aveva due chiese, un battistero, e ne fu trovato un baco per il clero e la cattedra vescovile.

La fortezza di Velike Malence presso Brežice ha 430 m. $\times$ 283 ed è rinforzata con più di 16 torri. Ed anche qui fu provato che le mura di cinta romane innalzate su di un terrapieno preistorico appartengono a due epoche costruttive diverse: La prima viene posta da B. Saria nella seconda metà del III sec. mentre la seconda fa parte degli inizi del V sec. Allo stesso periodo appartiene il forte di Gora presso Polhov gradec, dove venne scoperto un deposito di materiali del tardo Antico (pesi, stadere, vasellame di bronzo) che tipologicamente appartiene intorno all'anno 500 dell'era volg.

Il rifugio del tardo Antico a San Paolo nell Valle di Vipacco ha una lunghezza di 750 m. e la larghezza al massimo di 200. E' costruito su un colle roccioso solitario dalle pareti a strapiombo alte fino a 50 metri, completate da mura di cinta che tutt'oggi arrivano a tratti all'altezza di 3 metri. Nelle mura spese fino ad un metro e nel parapetto sono ancor oggi conservate le buche che reggevano la travatura del cammino di ronda, mentre a settentrione si trovano, scoplite nella roccia e ancora conservate, le imposte della porta e la rotaia di scorrimento con i cantonali e la soglia di battimento. La fortezza è divisa nella parte abitativa settentrionale, in quella meridionale tenuta a pascolo e con un cimitero, nonchè nella separata, seppure con le mura di cinta collegata, torre serbatoio d'acqua situata nella parte meridionale del poggio. La fortezza è divisa per metà da un muro forte e spesso in media da 2,20 a 2,50 m. Durante gli scavi condotti nel 1966 venne scoperto che le mura tardo-antiche poggiavano sugli strati di un villaggio del primo periodo imperiale. Sopra questo strato si estende uno di malta e di ghiaia su cui poggia quello tardoantico, il quale conservava in una fucina modesta una testiera equina (auriskalp) ornata di cerchietto tipologicamente appartenente alla fine del V sec. A sud, presso il muro trasversale, venne alla luce una tomba a scheletro con annessa freccia a forma di coda di rondine probabilmente appartenente al VIII o IX sec.

Visto che questo abitato ha una continuità che va dal tardo Antico ai primo Medio Evo fu avviato con questi scavi lo studio della questione dell'insediamento degli Sloveni in queste località, cosa ancor facilitata dall'esistenza di necropoli paleoslave di Morlek, Gojače e Batuje tutte ubicate nella piana sottostante a San Paolo.

La diretta dimostrazione dell'esistenza delle chiuse troviamo nel proclama di Teodorico dedicato a *universis Gothis vel his, qui portibus vel clusuris praesunt*, e da questo dato possiamo dedurre che le chiuse a quell'epoca erano ancora efficienti e servivano quale principale difesa gotica a oriente. Poco dopo la morte di Teodorico passano allo stesso modo in possesso di Bisanzio, come Giustiniano aveva donato ai Longobardi per il periodo di tempo dal 547/8 fino al 568 i πόλεις *Νωτολόν* e gli ὀχυρώματα ἐπὶ Παυονίας. Tra queste fortezze annoveriamo tutta una serie di fortificazioni della regione poetoviano-celeiana, vale a dire, la fascia in prosimità delle chiuse. Ciò prova indirettamente la funzione delimitatrice e inoltre difensiva delle chiuse stesse. Per ragioni strategico militari doveva essere difesa anche la fascia antistante le chiuse, composta da accessi e dalle vedette davanti alla muraglia, perciò è quasi certo che l'autorità militare nonchè quella amministrativa estendevano la giurisdizione di Bisanzio almeno fino a Trojane (*Atrans*) e ai pendii di Višnja Gora. Ma anche dopo la discesa di Alboino e dei suoi Longobardi in Italia le chiuse dovevano svolgere il ruolo di baluardo dello Stato almeno fino all'erezione del limes longobardico che da Invilino attraverso Cormons e Sollican (*Siliganum*) scendeva fino alle foci dell' Isonzo ossia del Timavo.

Dopo l'insediamento sloveno fin oltre l'Isonzo la muraglia delle chiuse perdettero ogni senso.